

УДК 316.4

Марущак О.В., Миколаївська філія Відкритого міжнародного університету вільного розвитку людини “Україна”

Марущак Олександр Вадимович – аспірант філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, викладач Миколаївської філії університету “Україна”. Коло наукових інтересів – феноменологія нігілізму, філософія історії, проблеми політичної етики.

Нігілізм і масове суспільство: проблеми і протиріччя

Стаття присвячена дослідженню проблеми взаємовідношення між політичними проявами нігілізму і масовим суспільством. Феномен нігілізму розглядається як закономірність розвитку масового суспільства. Докладно проаналізований анархізм як один з проявів політичного нігілізму. В цілому політичний нігілізм розглядається в контексті і консервативної, і ліберально-демократичної критики масового суспільства.

This article is dedicated to the relationship between political forms and mass society. Phenomenon of nihilism is considered as a natural step in mass development.

Народи прагнуть рівності поряд з свободою, якщо ж це неможливо, вони хочуть отримати її за будь-яку ціну, навіть у рабстві.

Алексіс де Токвіль

Сьогодні людство відмовляється від попередніх тривалих месіаністичних настанов, що орієнтувались на остаточне і радикальне усунення зла і несправедливості з людського життя. Ця відмова від месіанських надій і сподівань завершує епоху “тотальної революції” (за влучним виразом Бернарда Яка), що надихалися значною політико-філософською традицією – від Руссо до Маркса і Ніцше – й відповідною політичною практикою. Цей стан невідповідності сподівань і дійсності, нереалізованості егалітарного “проекту” Просвітництва безсумнівно є трагедією розуму. Можна, зазвичай, взагалі не поміча-

ти цієї трагедії розуму, зображаючи її, як це робить Ф. Фукуяма, у вигляді величного триумфу ліберальної моделі, що не знає і не має вже ніяких альтернатив щодо самої себе. Це гротескна теза 90-х років (“кінець історії”) є цікавою передусім тим, що свідчить про деградацію лібералізму на Заході, якщо його один з найповажніших теоретиків спромігся вважати ліберальним триумфом відсутність альтернатив, тобто тої самої свободи вибору, з захисту якої, власне, і починався лібералізм. Фукуямівському лібералізму невідомо те, що, вживаючи вираз Ральфа Дарендорфа, “шлях до свободи” – це не напередвизначена система, а певний механізм вибору альтернатив.

Власне, недоліки просвітницького проекту і є предметом консервативної критики, що розробила концепцію масового суспільства. Ця критика спрямована проти тиранії “просвітницького”

проекту, позаяк реалізуючись, “проект” ошасливлення людства залишає лише “руїни” ГУЛАГу, Освенціму, збіднює і нівелює “життєвий світ” культури.

Концепція масового суспільства, що міститься у творах консерваторів (де Токвіль, Ортега-і-Гассет), включає три головні ідеї: а) дедалі більший егалітаризм; б) широко розповсюджена готовність підтримувати антиаристократичні форми правління; в) правління мас. У просторі такого дискурсу “масове суспільство” являє собою протилежність аристократичним порядком. Це ситуація, за якої еліти не можуть бути творчими й позбавлені можливостей глибокого впливу на суспільство. Проте названі функції можуть виконуватися тільки елітами. Лебон наполягає: “Досі цивілізації завжди створювалися й спрямовувалися у своєму розвитку невеликими групами інтелектуальної аристократії, але не юрбами. Юрби є сильними лише у руйнуванні”.

Позаяк усенародне втручання у політику не підлягає контролю, воно не нищить свободу так само, як і авторитет. Масове суспільство, на думку аристократичних критиків, являє собою ситуацію, яка створює умови надмірного контролю багатьох за небагатьма. У свою чергу, демократичні критики (Г. Арндт, Е. Ледерер) вбачають утрату свободи у дедалі широкому маніпулюванні масами й мобілізації тих сфер їхнього життя, які раніше лишалися приватною справою індивіда: масове суспільство являє собою ситуацію, яка створює умови надмірного контролю небагатьох за багатьма. Коротше кажучи, одна з цих концепцій вбачає у масовому суспільстві необмежену демократію (“гіпердемократію” у термінах Ортега-і-Гассета), друга – необмежену тиранію. Центральна ідея, запозичена демократичними теоретиками (Г. Арндт, Е. Ледерер) у своїх аристократичних критиків, полягає в тому, що лише збереження критично важливих цінностей (особливо свободи) може запобігти розширенню нігілізму. Останній для них пов’язаний з народженням еліт, схильних до тотального залучення населення у масові рухи. Зрештою дві зазначені концепції масового суспільства розрізняються своїм розумінням свободи та її соціальних засад. Демократична критика не вважає рівність умов (можливостей) первісно ворожою свободі й не розраховує на еліти як на єдиного захисника свободи. З цієї точки зору головними характеристиками маси виявляються не бруталність і відсталість, що їх має на увазі

аристократична критика, але ізоляція та аморфність соціальних зв’язків. Більш того, масова поведінка, схильність до нігілізму можуть бути притаманними людям з високим статусом так само, як і представникам нижчих класів. Ганна Арндт зазначала, що у повоєнній Європі масові рухи виявилися надзвичайно привабливими для людей висококультурних. “Активізм, проголошений тоталітарними рухами, перевага, що надавалася тероризму в порівнянні з іншими формами політичної боротьби, були до вподоби як інтелектуальній еліті, так і черні, оскільки такий тероризм став чимось на взірєць філософії відчаю, ненависті і люті, таким собі політичним експресіонізмом” [1].

Панування нігілізму в політиці пов’язується демократичними критиками з можливістю появи нової еліти на зразок тієї, яка “виплила на поверхню” завдяки нацистській і фашистській “революції”, і наступного знищення політичної демократії. Осереддя усіх цих уявлень є образ атомізованого суспільства. Соціальна атомізація породжує виразне відчуття відчуження й занепокоєння; звідси виникає схильність включатися у граничні форми поведінки, щоби позбутися напруження. У масовому суспільстві наявна підвищена готовність до виникнення гіпертрофованої відданості символам і лідерам. “Такої відданості можна очікувати лише від цілком ізольованої людини, яка, будучи позбавленою будь-яких соціальних зв’язків, дістає відчуття свого місця у світі лише на підставі своєї приналежності до якогось руху”, – пише Ганна Арндт у “Походженні тоталітаризму”. Тотальна відданість, у свою чергу, є психологічною засадою тотального домінування, тобто тоталітаризму.

Досить оригінально тлумачить проблему нігілізму і масової людини Карл Густав Юнг. Властивий Просвітництву індивідуалістичний пафос, прагнення до рівності і демократії, на думку К. Юнга, призводить до егоїзму і анархії, що, в свою чергу, породжує “компенсаційний зворотний рух до колективної людини” – виникнення соціалізму і комунізму. Індивідуалістична анархія, і внаслідок цього аморфність суспільства, з необхідністю призвела до появи на політичній арені диктаторів, які або маніпулювали масами, догоджаючи їм, або правили тиранічно. “Боги, які колись викликали пострах, не зникли, – пише Юнг, – вони лише змінили назву: тепер вони рифмуються на -ізм”. Юнг наполягає на тому, що різноманітні сучасні -ізми – “лише

своєрідні витончені замітники втраченого зв'язку з психічною реальністю". Саме тому це призводить до ідентифікації індивідуальної свідомості з колективною свідомістю, що знаходить своє втілення в -ізмі "вибраних людей". Тому є абсурдним, стверджує Юнг, продовжувати говорити про цінність або значення індивіда. Замість конкретної особистості ми маємо справу лише з "назвами організацій, а відтак – з ідеєю держави як принципу політичної реальності" [2].

Отже, масове суспільство об'єктивно є атомізованим суспільством, а суб'єктивно являє собою відчужене населення. Люди стають піддатливими для мобілізації з боку еліти, коли вони відчують брак незалежного групового життя або й зовсім позбавлені його.

Демократичною критикою масового суспільства (Г. Арендт, Е. Ледерер) мають на увазі: три його головні ланки, що й спричиняє "сповзання" у нігілізм; а) дедалі ширша атомізація (втрата спільності); б) широко розповсюджена готовність до засвоєння нових ідеологій (пошук спільності); в) тоталітаризм (тотальне домінування псевдоспільності). У просторі такого дискурсу масове суспільство являє собою ситуацію, за якою демократичне правління витісняється домінуванням нової еліти. Термін маси можна застосовувати "лише у тих випадках, де ми маємо справу з людьми, котрі не можуть об'єднатися у хоч би то яку організацію, що ґрунтується на спільному інтересі, – у політичну партію, профспілку або інші професійні організації" (Г. Арендт).

Брак автономних зв'язків і відносин породжує широке розповсюдження соціального відчуження. Відчуження підвищує готовність відгукнутися на заклики масових рухів, де вони надають людям можливість виразити своє обурення існуючим становищем, а також обіцяють їм створення цілковито іншого світу. Таким чином, люди, котрі зазнали атомізації, є легко мобілізованими. Оскільки тоталітаризм є стан тотальної мобілізації, масове суспільство є надто вразливим щодо тоталітарних рухів і режимів.

Характерною ознакою аномійного стану соціальної системи є швидкий і масовий процес маргіналізації індивідів, у результаті якого вони перебувають за межами тих соціальних спільностей, всередині яких вони знаходились раніше. Антагонізм як такий властивий суспільству, що перебуває в нігілістичному стані. Визначальною рисою антагонізму як специфічного типу соці-

льних відносин є те, що він дозволяє сторонам ухилитися від дотримання моральних норм відносно один одного. Порушуючи взаємні обов'язки, відходячи від гуманістичних принципів, антагоністи своїми діями підривають основи людського існування. Їх активізм позбавлений творчого начала й має руйнівний вплив як на самих антагоністів, так і на ту соціальну верству, всередині якої вони діють. Тобто антагоністичний тип суспільних відношень, що виводить людей за межі абсолютної більшості соціокультурних норм, імморальний від початку і до кінця. Нігілізм як світоглядна настанова використовує різноманітні ідеологеми. Ідеологеми здатні концентрувати в своєму внутрішньому змісті різнохарактерні сучасні й архаїчні образи, ідеї і символи. Всі ці духовні норми попередньо адаптуються в змістовій тональності ідеологічного контексту. Переважають ідеологеми з яскраво вираженою антагоністичністю, що розпалюють в індивідів войовничий дух і соціальну злість. Вони авторитарні і безапеляційні.

Ідеологеми частіше всього носять аподиктичний, стверджувальний характер і мають властивість не викликати ніяких сумнівів щодо своєї правдивості. Вони можуть порівняно легко трансформуватися в міфологеми, де всі форми раціональності витіснені безапеляційною вимогою віри в абсолютну істинність певної ідеологічної тези. "Ідеоміфологеми" створюють світ "замещенных" сутностей, тотального самообману. При їх безпосередній, активній участі в суспільній та індивідуальній свідомості відбуваються аберації, здійснюються заміни одних причин і сутностей іншими. Важливу роль ідеологем на розвиток політичного нігілізму спробуємо з'ясувати на прикладі феномену анархізму.

Ліворадикальна ідеологія, послідовний політичний екстремізм, анархізм завжди козирили своєю всеохоплюючою нігілістичністю, однак ця дрібнобуржуазна за суттю сліпа "філософія бомби" орієнтувалась лише на епатажність своїх виявів, далеку від будь-якої конструктивності. Знаменну роль у компрометації нігілізму відіграв російський теоретик анархізму М. Бакунін, що виділявся ексцентричністю навіть з-поміж анархістів. Описуючи його зовнішність, сучасники неодмінно згадували дивовижне поєднання в ній грандіозного і жалюгідного, порівнювали його вигляд з величезною будівлею після пожежі, з масою жиру, з головою п'яного Юпітера після ночі у російському шинку. Така форма

цілком відповідала світогляду й філософському кредо теоретика анархізму, в яких романтична одержимість революцією як святим бунтом поєднувалася з бунтарським імморалізмом. Бакунін, як відомо, славив російський злочинний світ і мріяв про вербування в революцію люмпен-пролетарських, кримінальних елементів. Відстоюючи необхідність ліквідації держави, повної анархії, розгулу народної стихії, Бакунін підіймав на щит особистість, що, на його думку, мала бути звільнена від будь-якого примусу, не відчувати ніякої субординації, ніякого управління, ніякої централізації. Звісно, він не міг не стати опонентом Маркса та Енгельса і, як відомо, був виключений з I Інтернаціоналу.

Однак радикальність ідей Бакуніна, яка й сьогодні здатна рекрутувати нових бунтарів, не мала конструктивних витоків. Не випадково Карл Мангейм, простежуючи прямий зв'язок між анархізмом і хіліастичними вченнями народної Реформації (зокрема анабаптистськими), підкреслював характерне для них розуміння революції не як засобу для досягнення визначеної мети, а як самоцінності. Аналізуючи феномен Бакуніна, він писав: “Жагу руйнування Бакунін проголосив творчою пристрастю, тому що в ньому був той демон, і він всім розповідав про нього, демон, що так дієво вимагав прислухатись інших до нього. Зрештою, Бакунін цікавився не реалізацією раціональних проектів про краще майбутнє: він не вірив навіть у найдосконаліші конституції та закони, йому потрібні були бурі і новий, позбавлений законів і тому вільний світ” [3].

Постійний привід для серйозної критики, відсутність в анархізмі конструктивного стрижня свободу перетворює на сваволлю, а останню замішує на п'янку передчутті можливого безмежного насильства над іншими. Це дещо більше, ніж просто “філософія вибитого з колії босяка” (В.І. Ленін) чи лише пафос свободи, це фор-

ма “реакційного повстання проти культури, неприйняття культури з її нерівністю, з її стражданнями і разом з тим з її надзвичайним піднесенням та розквітом, неприйняття її в ім'я процесу урівноваження всього” [4]. Природа анархізму не є предметом нашого розгляду, однак вже при такому попередньому розгляді вимагає аналізу як явища культури – своєрідної відповіді на цілком певний людський запит.

Підсумовуючи, слід зазначити, що соціально-політичну структуру масового суспільства його теоретики розглядають передусім з точки зору співвідношення між елітою і масою. Хвороба політичної системи, що має вираз у її масовизації (а відтак – у розпоширенні нігілізму), є наслідком відсутності незалежності еліти і нееліти. В такому суспільстві еліти піддаються натиску зі сторони мас, тоді як маси (нееліти) в свою чергу піддаються мобілізації зі сторони еліти. Постійна пряма конфронтація еліт і мас робить політику в масовому суспільстві нестабільною, що супроводжується проявами політичного нігілізму. Є закономірним те, що критичний, песимістичний погляд на західну цивілізацію, яка охоплена нігілізмом, стає загальноприйнятим серед європейських аристократів і ліберальних демократів внаслідок розчарувань, пов'язаних з першою світовою війною і більшовицькою революцією. Фашизм і Друга світова війна лише посилили цю реакцію.

Література

1. Арент Г. Временный союз черни и элиты // Иностранная литература. – 1990. – № 4. – С. 242.
2. Юнг К.Г. Современность и будущее. – Минск, 1992. – С. 8-9.
3. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М., 1990.
4. Капустин Б.Г. Современность как принуждение и как свобода // Вопросы философии. – 1998. – № 4.
5. Кравченко И.К. Политическая мифология // Вопросы философии. – 1999. – № 1.
6. Мангейм К. Идеология и утопия // Утопия и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы. – М., 1991.
7. Юнг К. Аналитическая психология. – М., 1997.

Надійшла до редколегії 10.11.2002 р.